

UOT: 1(091)

A.Y.Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
arazaliyev1606@gmail.com

İNGİLİS TƏDQİQATÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ “TÜRK” KİMLİYİ

Açar sözlər: *türk, qarbləşmə, orientalizm, barbar, ənənə, səyahətnamə, düşüncə*

İngilis düşüncəsində “türk” kimliyi ilə bağlı ilkin təsəvvürlər əsasən subyektiv və Orta əsrlərin stereotiplərinə əsaslanması ilə fərqlənir. Lakin sonrakı dövrdə ikitərəfli münasibətlərin genişlənməsi və tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq bu düşüncələr də tədricən dəyişilmiş, bəzi məqamlarda daha obyektiv forma almışdır. İngilis düşüncə sistemində tarixi stereotiplər, obyektiv müşahidələr və elmi faktları əsasında “türk” obrazının formalaşması prosesi başlamışdır. Bu prosesin mahiyyətini və inkişaf mərhələlərini öyrənmək mədəniyyətlər və xalqlararası münasibətlərin gələcəyi baxımından olduqca zəruri amildir. Bu məqsədlə məqalədə İngilis tədqiqatçılarının XVI əsrdən etibarən müasir dövrə qədər türklər haqqındakı araşdırmaları, səyahət qeydləri və əsərləri təhlil edilir. Nəticədə, XVI əsrdən etibarən İngilis düşüncəsində “türk” kimliyinə yanaşmaların əsas xüsusiyyətləri, bu yanaşmaların tarixi əsasları və onlarda baş verən dəyişikliklər ortaya çıxarılmışdır. Müxtəlif tarixi dövrlərdəki hakim yanaşmalar və ideyalar ümumiləşdirilərək İngilis düşüncə sistemində “türk” kimliyinə münasibətin ümumi qanunauyğunluqları araşdırılmışdır. Bu zaman müqayisəli təhlil, təhlil, sintez və ümumiləşdirmə kimi metodlardan istifadə edilmiş, mövzu ümumi xətlər üzrə nəzərdən keçirilərək ingilis müəlliflərin “türk” kimliyinə yanaşması sistemləşdirilmişdir.

A.Ю.Алиев

«ТЮРКСКАЯ» ИДЕНТИЧНОСТЬ В РАБОТАХ АНГЛИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Ключевые слова: *турок, вестернизация, ориентализм, варвар, традиция, травелог, мысль*

В английской мысли первоначальные представления о «тюркской» идентичности отличаются тем, что они во многом субъективны и основаны на средневековых стереотипах. Но в более поздний период, в связи с расширением двусторонних отношений и историческим развитием, эти мысли постепенно изменились, а в ряде случаев приняли более объективную форму. В английской мыслительной системе начался процесс формирования образа «турка» на основе исторических стереотипов, объективных наблюдений и научных фактов. Изучение сущности этого процесса и этапов его развития

является весьма необходимым фактором с точки зрения будущего межкультурных и международных отношений. С этой целью в статье анализируются исследования, путевые заметки и работы английских исследователей о тюрках с XVI века до современной эпохи. В результате выявлены основные особенности подходов к «тюркской» идентичности в английской мысли начиная с XVI века, исторические основы этих подходов и произошедшие в них изменения. Путем обобщения доминирующих подходов и идей разных исторических периодов были исследованы общие закономерности отношения к «тюркской» идентичности в английской системе мышления. В это время были использованы такие методы, как сравнительный анализ, анализ, синтез и обобщение, тема рассмотрена в общих чертах и систематизирован подход английских авторов к «тюркской» идентичности.

A.Y.Aliyev

"TURKISH" IDENTITY IN THE WORKS OF ENGLISH RESEARCHERS

Keywords: *turkish, westernization, orientalism, barbarian, tradition, travelogue, thought*

In British thought, initial notions of "Turkish" identity differ in that they were largely subjective and based on medieval stereotypes. However, in the later period, due to the expansion of bilateral relations and historical development, these thoughts gradually changed, and in some cases, took on a more objective form. Within the English thought system, the process of forming the image of the "Turkish" based on historical stereotypes, objective observations, and scientific facts began. Studying the essence of this process and the stages of its development is a crucial factor for the future of intercultural and international relations. To this end, the article analyzes the research, travel notes, and works of British researchers about the Turks from the 16th century to the present day. As a result, the main characteristics of approaches to "Turkish" identity in English thought since the 16th century, the historical foundations of these approaches, and the changes occurring within them have been revealed. By summarizing the dominant approaches and ideas of different historical periods, the general patterns of attitudes toward "Turkish" identity within the English thought system were investigated. During this analysis, methods such as comparative analysis, analysis, synthesis, and generalization were employed, and the topic was considered in a holistic manner, systematically examining the approach of English authors to the "Turkish" identity.

Giriş

Akademik araşdırmalarda ingilis düşüncə sistemində “türk” kimliyi və düşüncəsi əsasən tarixşünaslığın predmeti olaraq nəzərdən keçirilir və bu yanaşma öz növbəsində mövzunun müəyyən zamanda və məkanda, substantiv formada dəyərləndirilməsinə səbəb olur. Nəticədə ingilis

düşüncəsindəki “türk” kimliyinin formalaşması dinamik və vahid bir proses olaraq nəzərdən keçirilmir. Bu kimliyin təməl xüsusiyyətlərini yaradan subyektiv və obyektiv səbəblərə toxunulmur, problemin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi çətinləşir, “türk” kimliyinin fəlsəfi tərəfləri siyasi və tarixi kimliyin kölgəsinə qalır. Qeyd olunan məqamları nəzərə alaraq, ingilis düşüncəsindəki “türk” fikrinin formalaşması prosesini tarixi-mərhələli şəkildə və bu kimliyin təməl mənbələrini ortaya çıxarmaqla təhlil etmək və bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq daha uyğundur.

“Türk” kimliyinin klassik mətnlər əsasında inşası. Şərqlə davamlı əlaqələrin formalaşdığı ilkin dövrlərdən etibarən ingilis düşüncəsində “türk” obrazı orientalist mahiyyəti ilə klassik mətnlər əsasında formalaşmışdır. Bu yanaşma Cerri Tonerin *“Homerin türkləri”* adlı əsərində öz əksini ən ideal şəkildə tapır. Toner XVII əsrdən etibarən ingilis səyyahlarının “türk” kimliyini mənalandırmaq üçün antik Yunan-Roma mifologiyasına müraciət etdiyini və “türkləri” anlamaq, onları başa düşülən formaya salmaq üçün mifoloji çərçivədə dəyərləndirməyə çalışdığını qeyd edir. İlkin mənbələrin tədqiqi göstərir ki, bir çox ingilis səyyah türkləri qədim troyalıları varisləri hesab edir və bu yanaşma ilə türk kimliyini də ingilislərin klassik mətnlər əsasında formalaşdırdığı dünyanın bir parçasına çevirirdi [14, s.14-17].

İngiltərə ictimai şüurunun xüsusilə XVIII və XIX əsrlərdə Antik Yunan və Roma mədəniyyətinə meyillənməsi müəllifin fikrincə, ingilislərin özlərini qədim Roma və Yunan mədəniyyətinin varisi hesab etmələrinə və nəticədə onlardan gələn imperialist ənənənin qorunub saxlanmasına, bir sözlə, ingilis imperalizminə haqq qazandıрмаğa xidmət edirdi. Bu qədim mətnlər ingilislərin demək olar ki, bütün həyatlarına təsir göstərir və onların Şərqi, o cümlədən “türk” kimliyini mənalandırmasına, bir “Şərqi” obrazı inşa etməsinə şərait yaradırdı. Müəllif bu vəziyyəti məlumatsızlıqdan əzab çəkən Avropalı yazarların öz qorxularını şəkilləndirmək üçün klassik fikirlərə müraciət etməsi kimi qiymətləndirir [14, s.29].

Müəllifin fikrincə, türklərin XV əsrdən etibarən Avropada önəmli gücə çevrilmələri haqlı olaraq onların mənşəyi və hərbi uğurlarının səbəbləri ilə bağlı araşdırmaları tətikləmişdi. Əsasən o dövrə qədər ingilis düşüncəsində dərin kök salmış klassik mətnlər şübhəsiz ki, bu araşdırmaların əsas predmetini təşkil edirdi. “Türk” kimliyi haqqında yetərli və obyektiv məlumat sahibi olmayan ingilislər əllərindəki klassik mətnləri təməl mənbə kimi istifadə etməyə çalışırdı. Türklərin kimliyini müəyyən etmək və onlara tarixdə bir yer tapmaq məqsədi daşıyan bu tədqiqatlar nəticəsində “türk” kimliyi qədim troyalıların varisləri, *“İslamı qəbul edən troyalıları”* olaraq formalaşmağa başladı və türk gücü *“avropalaşdırıldı”* [14, s.76].

Lakin 1453-cü ildə İstanbulun fəthindən sonrakı dövr bütün Avropada “türk” kimliyinin yenidən mənalandırılması ilə nəticələndi. Artıq türklər

klassik mətnlərdəki “*troyalılar*”dan fərqli şəkildə, xristianlığı təhdid edən və müqəddəs torpaqları “*kirlədən*” qövüm olaraq təsvir edilməyə başlanır, mənşələri isə troyalılar əvəzinə iskitlərlə əlaqələndirilirdi. Bu dövrdən etibarən “türk” kimliyinin artıq “*barbar*” anlayışı ilə eyniləşdirildiyi, onlara qarşı mübarizənin isə klassik mətnlərdəki “*barbarlara qarşı mübarizəyə*” çevrildiyi müşahidə olunur [14, s.79-80].

Klassik mətnlər əsasında formalaşan “türk” kimliyi ingilis düşüncəsində bir sıra stereotiplərin meydana çıxması ilə nəticələnmiş və bu stereotiplər növbəti əsrlərdə türklərə qarşı münasibətin aparıcı istiqamətini təşkil etmişdi. İngilislərə görə, türklər klassik dünyanın (Yunan-Roma) mirasını məhv edən, buradakı mədəniyyətin çöküşünə səbəb olan bir xalqdır və klassik mirası bərpa etmək bu tarixi ərazilərin türklərdən “azad” edilməsi ilə mümkün ola bilərdi.

İngilis səyyahlarının ictimai şüurda “türk” kimliyinin formalaşmasına təsiri

İngiltərədə “türk” kimliyinin formalaşmasında ciddi təsir gücünə malik olan yanaşmalardan bir digəri səyyahların şəxsi təəssüratları və yazdıqları əsərlərdir. Bu səyahətnamələr “türk” kimliyi haqqında birbaşa müşahidəyə əsaslanan məlumat bazası yaratsa da, öz dövrünün düşüncə sistemində oturuşmuş stereotiplərdən kənar deyildi. İstanbulun fəthi ilə ingilis düşüncəsində formalaşan “türk təhdidi”, XVI əsrin sonlarından etibarən geniş yayılan səyahətnamələrdə daha da möhkəmlənir və türklərin ingilis ictimai şüurunda zalım, bütpərəst, xristianlığı yer üzündən silməyə çalışan “*dəhşət saçan dinsizlər*” obrazına çevrildiyi müşahidə olunur. Lakin siyasi proseslərdəki güc balansının dəyişilməsi uyğun olaraq “türk” kimliyinin karakterinin də dəyişilməsi ilə nəticələnir.

İngilis səyyahların ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyini formalaşdırmaqda təsiri danılmaz olsa da, bu təsirlərin obyektivliyi tarixi baxımdan olduqca mübahisəlidir. Məşhur ingilis tarixçi Bernard Luis “*Şərqdə səfər edən ingilis səyyahlar*” (1968) adlı məqaləsində ingilis səyyahların formalaşdırdığı “türk” fikrinin bir çox yöndən obyektiv və elmi mahiyyət daşımadığını qeyd edir. Onun fikrincə, səyyahların ilk növbədə türk dilinə yad olmaları, Şərqdə yalnız müəyyən sosial qruplarla əlaqədə olmaları və bu səbəblə məhdud məlumat almaq imkanları, bir sözlə, məlumatsız olmaları, bir çox stereotiplərə malik olmaları onların qarşısındakı əsas maneələrdir. Lakin bununla yanaşı, Luis bəzi səyyahların öz tədqiqatlarında yetəri qədər uğurlu olduğunu da qeyd edir. O, bu səyyahlar içərisində xüsusilə türk dilinə yiyələnmiş Meri Montagu, Adolfus Sleyd və Çarlz Eliotun verdiyi məlumatları daha dolğun və uğurlu hesab edir.

1717-1718-ci illərdə İstanbuldakı ingilis səfirinin həyat yoldaşı olan Meri Montagu “*Türkiyə məktubları*” adlı əsərində Qərbin türklərin dini və

əxlaqi fikirləri barəsində ətraflı məlumat sahibi olmadığını qeyd edir. Bunun əsas səbəbini isə bu ərəzilərə sadə və yanlış məlumatlar toplayan, buralarda yetəri qədər vaxt keçirməyən səyyahlarda görərək, səyyahların bu diyarlarda olub-bitəndən xəbərdar olmadığını yazır [12, s.39].

Meri Montagunun əsəri ingilis düşüncəsində “türk” kimliyi haqqında formalaşan təəssüratların nə dərəcədə yanlış olduğunun və stereotiplərə əsaslandığının ən yaxşı nümunəsidir. O, türk qadınlarını səfalət içərisində təsvir edən digər mənbələrdən fərqli olaraq, türk qadınlarının “*eynilə ingilislər kimi*” olduğunu, hətta ingilislərdən daha sərbəst, fikir sahibi, nazik və “*ingilislər qədər azad*” olduqlarını qeyd edir. Türklər arasında yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılması ilə bağlı bir çox ingilis səyyahın dediklərinin bir nağıldan ibarət olduğunu, hətta türklərin çiçək xəstəliyini özlərinin kəşf etdiyi peyvəndlə müalicə etdiklərini bildirir. O, türk millətinin bir çox ingilisin düşündüyü kimi, yaradılış olaraq zalım deyil və bir çox yöndən türklərə aid edilən vəhşi ünvanına layiq olmadıqlarını bildirir [12, s.65-134].

Bernard Luisin “*XIX əsrdə Yaxın şərqə bağlı ən yaxşı müəlliflərdən biri*” [9] olaraq adlandırdığı İngilis donanma zabiti olan Adolfus Sleyd isə türklərin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinin təhlilini aparmış, təmizliyi və qonaqpərvərliyi önəmli müsbət keyfiyyət saymaqla yanaşı, tənbellik, qədərçilik və maraq hissini olmamasını isə əsas mənfi xüsusiyyətlər sırasında qeyd etmişdir.

Sleyd Yunanıstanda baş verən hadisələrin qabardılmasının əsas səbəbinin əzab çəkənlərin xristian, hücum edənlərin isə müsəlman olmasında görür. Onun sözlərinə görə, əgər hadisələr əksinə olsaydı, Avropada heç kim əzab çəkən türkləri müdafiə etməyəcək, hadisələr haqqında isə bir kəlmə belə eşitməyəcəkdik. Yunanlar öz hekayələrini rahat bir şəkildə dünyaya izah etdilər, lakin türklər özlərinə aid edilənlərdən xəbərsiz, baş verənləri ciddiyyə almadan öz hekayələrini yaratmadıqları üçün onlara “*barbar*” adı verildi. Sleydin fikrincə, əslində türklərin əlində mətbuatın olmaması xristianlığın şərəfinin əsl xilaskarı olmuşdu. Çünki türklərin Fransanın Misirdə və Suriyada törətdiyi əməlləri dünyaya bəyan etməsi heç də xoş vəziyyət doğurmayacaqdı [13, s.31].

İngilis müəllif Çarlz Eliot da “*Avropada türklər*” adlı ikicildlik əsərində türklərin heç vaxt Avropa standartlarından aşağıda və “*iyərnc barbarlar*” olaraq adlandırılmasını düzgün hesab etmir. Onun sözlərinə görə, türklər haqqında yetəri qədər məlumata sahib olan xristianlar hətta onları öz vətənlərinə dəvət etməkdən belə çəkinmir, bir çox yerlərdə türkləri müsbət ab-havada qarşılayırdı. Türklərin xristian təbəqəyə qarşı xoş münasibətinə baxmayaraq, Eliot, Bizans imperiyasının mövcudluğunu qoruyub saxlamasının xristianların taleyi üçün daha yaxşı olacağı düşüncəsini müdafiə edir. Eliot türklərin tarixinin digər xristian xalqların tarixindən

fərqləndiyini və bir “*müharibə kataloqu*” olduğunu qeyd edir. O, İstanbulun fəthinin türklər üçün sadəcə hərbi güc mənasında əhəmiyyətə malik olduğunu bildirir [3, s.67-70].

Eliot tarix etibarilə Orta Asiya xalqlarını fərqləndirməyin və bir-birindən ayırmağın çətin olduğunu və bu problemin ancaq linqvistik identikliklə müəyyən etməyin mümkünlüyünü yazır. O, Orta Asiyada türkləri, monqolları, macarları və mancurları bir bütöv olaraq qəbul edir və onların tarixdə böyük rol oynadığını bildirir. Bu xalqların taleyinin qurmaq, yaratmaq yox, məhz dağıtmaq, fəth etmək və parçalamaq olduğunu qeyd edir. Lakin bu xalqların yazarlarının “qısır” olması Eliotun fikrincə, layiq olduqları şan-şöhrətin sönük qalmasına səbəb olmuşdur. O, türklərin özlərinə yaxın olan xalqlardan sadəcə linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyini qeyd edir. Bununla yanaşı, türklər demək olar ki, əksər hallarda öz hərəkətililikləri, dəyişkən və döyüşçü xarakteri ilə fərqləndiyini bildirir. Əgər türkcə danışmayan hər hansı qövmdə bu bacarıqlar özünü göstərərsə, mütləq şəkildə onların köklərində türklərlə qarışığının axtarılmasını lazım bilir [3, s.90-91].

İngilis düşüncəsində “türk” kimliyinin müsbət obrazını yaradan bir digər müəllif olan Fred Burnabinin “*At belində Anadolu*” adlı əsəri də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burnabi əsərinin əvvəlində İngiltərədə türkləri “*xristianlara qarşı qətlə törədən, qaniçən və barbar*” kimi qələmə verdiklərini, lakin bu iddiaların ciddi şəkildə araşdırılmasına ehtiyac olduğunu qeyd edir. O, gördükləri və şahid olduğu hadisələrin fonunda İngiltərədə oturub türk millətinin şərəfini ləkələyən, onları bütün dünyanın şər əməllərinə sahib olmaqda ittiham edən şəxsləri Anadolunu gəzməyə dəvət edir. Özlərini xristian adlandıran yazarların bir çox mövzuda türklərdən dərs almalarına ehtiyac olduğunu qeyd edir [1, s.32-115].

İngilislərin türklər haqqındakı düşüncələrinin siyasi maraqlar çərçivəsində formalaşdığına ən bariz nümunəsini ingilis diplomatı Devid Urquhartın fəaliyyətində görmək mümkündür. Türk-Yunan müharibəsində Yunanıstanı dəstəkləyən və türklər üzərində qələbələrədən bəhs edən Urquhart, daha sonra fanatik dərəcədə türk heyranı olmuş və İngiltərədə “türksevərlik” cərəyanının görkəmli nümayəndəsinə çevrilmişdi. O, özünün “*Şərqi ruhu*” (1838) adlı ikicildlik əsərində siyasət və fikirdə Avropadan geri olmasına baxmayaraq, türklərin ədəbiyyat sahəsində onlardan üstün olduğunu yazır. Türkləri hər kəs üçün *yaxşı qonşu* adlandıran Urquhart onların müharibələrin, ittifaqların və batıl fikirlərin qurbanı olduğunu bildirir [16, s.271-275].

O, türklərin elmdə geri qalmalarının əsas səbəbini özlərinə yad olan hər şeyi rədd etmələrində və təqlidçilikdən xoşlanmamalarında görür. Lakin türklər öz dillərinə digər mədəniyyətlərə aid sözləri daxil etməkdə elmdə

olduqları qədər prinsipial olmadıqlarını, bir zamanlar ərəb və fars dillərinə doğru meyilləri hal-hazırda Avropaya doğru yönəltmələrini qeyd edir [17, s.161].

“Avropalaşmış türk” kimlik modeli (XX əsr)

Türkiyə Cümhuriyyətinin elan olunması və İngiltərə ilə münasibətlərin yeni xarakteri ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin növbəti keyfiyyət dəyişikliyi ilə nəticələnmişdir. Bu dəyişikliyin xarakteri türkləri Avropanın bir parçası hesab etməklə yanaşı, sekulyarlaşma nəticəsində dini təmayüllərdən xilas olmuş “türk” kimliyinin bütövlükdə Avropalaşdırılmasına əsaslanırdı. Tarixən formalaşan “barbar türk”, “cahil türk” obrazlarının artıq modernləşməyi reallaşdırılmış, dinin buxovlarından xilas olmuş, bir sözlə, özünü təsdiq etmiş “Avropalı türk” obrazına çevrildiyi müşahidə olunur.

İngiltərədə və bütövlükdə Qərbdə türk anlayışı və türk düşüncəsi ilə bağlı formalaşan stereotiplər Arnold J. Toynbinin *“Türkiyə: Bir dövlətin yenidən doğuşu”* (1926) adlı əsərində xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir. Əsas tədqiqat obyektini kimi modern Türkiyəni nəzərdən keçirən Toynbi, “Türkiyə və Qərb” başlığı altında qərbdə mövcud olan baxışları və stereotipləri nəzərdən keçirir, onların tarixi mənalandırılmasını həyata keçirir. Toynbi Qərblilərin uzun müddətdir ki, “Türkiyə” dedikdə, Avropanın böyük dövlətlərinin ticari, siyasi, iqtisadi və hərbi fəaliyyətlərinin meydanı olan, “no mans land” bir ərazini başa düşdükələrini qeyd edir. O, Qərb insanının Türkiyəyə hər zaman bir alış-veriş və coğrafi məkan kimi yanaşdığını, lakin heç vaxt onu özünəməxsusluq və insanlıq yönündən dəyərləndirmədiyini bildirir. Hətta bu dəyərləndirmələr Toynbenin fikrincə, o qədər qüsurludur ki, bu ərazilərə öz adlarını verən türk kimliyinin mövcudluğu belə Qərb zehniyyəti tərəfindən tamamilə sıradan çıxarılması ilə nəticələnir [15, s.18].

Digər tərəfdən Toynbi “türk” kimliyinə qarşı da Qərb insanının stereotiplər əsasında düşündüyünü xatırladır. Türklərə “danışmağa layiq olmayan insan” və “Avropanın xəstə adamı” kimi yanaşıldığını qeyd edən Toynbi, bu cür radikal bənzətmələri ciddi şəkildə tənqid edir və onları əsassız hesab edir. Onun sözlərinə görə, Qərb tədqiqatçıları türk kimliyini dəyərləndirərkən subyektiv yanaşmaya əsaslanır, sırf qərbdəkindən fərqli tarixi proses və sosial sistem əsasında hərəkət etdikləri üçün türklər Qərb tədqiqatçıları tərəfindən “qeyri-təbii” olaraq qiymətləndirilir və nəticədə səhvlərə yol verirlər. Bu səhvlər isə öz növbəsində irəli sürülən hipotezlərin doğruluq payını böyük ölçüdə azaldır və yanlış qiymətləndirmələrə səbəb olur [15, s.20].

XX əsr ingilis tədqiqatçısı P.Filip Qreyvs isə *“İngilislər və türklər”* adlı əsərinin giriş hissəsində Türkiyənin orta əsrlər teokratiyası ilə idarə edildiyini, bu, davam etdiyi və türklərin köhnə sistemdən xilas olub özlərini

Avropaya aid etmədikləri müddətcə İngiltərə ilə xoş münasibətlərin yaranmasının mümkün olmayacağını qeyd edir [5, s.5]. Qreyvsin əsəri ingilis ictimai şüurunda Konstantinopolun fəthi ilə formalaşan “*barbar türk*” obrazının, Krım müharibəsi zamanı yaşanan ingilis-türk müttəfiqliyi nəticəsində necə “*türksevərliyə*” çevrilməsinin izah edir. O, ingilisləri siyasət sahəsində olduqca səmimi, qarşı tərəfin maraqlarını nəzərə alan, beynəlxalq hüquqa əməl edən və etnik azlıqların müdafiəsinə çalışan bir obrazda təsvir edir. Türklər isə bu dövrün hakim yanaşmasına uyğun olaraq ingilislərin metodlarını mənimsəyən, ingilislərin dəstəyi ilə modernləşməni və yenilənməni həyata keçirən, Avropalaşmağa can atan obraz kimi qiymətləndirilir.

Bir digər müəllif olan David Hotham “*Türklər*” adlı ikicildlik əsərində müasir Türkiyənin Avropa ilə olan qarşılıqlı əlaqələrini və XX əsrdə Türkiyədəki siyasi gedişatı tədqiq edir. Hotham, Türkiyənin Avropa İttifaqı ilə münasibətlərini əsas alaraq dünyada yalnız türklərin bir sivilizasiyadan digərinə keçməyə bu qədər can atdığını qeyd edir. O, Qərbin türklərə qarşı münasibətdə tarixi stereotiplərə malik olduğunu və müasir dövrdə də bu stereotiplərə əsaslanaraq hərəkət etdiyini bildirir. “Türk” anlayışının uzun tarixi dövr ərzində Avropada şiddət və vəhşət ilə eyni mənalı söz kimi istifadə edildiyini, türklərə qarşı “bizdən olmayan” kimi yanaşmanın hakim olduğunu ifadə edir [6, s.2-13].

Lakin Hothamın nəzərdə tutduğu “türk” kimliyi də bir qədər fərqlidir. O, Mərkəzi Asiyada yaşayan türklərdən daha çox Türkiyə sərhədləri daxilində yer alan və özünün də qeyd etdiyi kimi “*özlərini Avropaya aid hiss edən*” xalqı “türk” olaraq nəzərdən keçirir. Hotham əsərinin ikinci cildində açıq şəkildə Rusiya və Çinin nəzarətində yaşayan etnik türk əhalini “türk” kimliyi olaraq dəyərləndirmədiyini qeyd edir. Onun sözlərinə görə, bu xalqla hal-hazırda müstəmləkə şəraitində yaşayır və düşüncə sistemləri tarixin heç bir dövründə kiminsə müstəmləkəsi olmamış Osmanlı türklərindən olduqca fərqlidir. O, bu baxımdan türklərin nə Asiyalı, nə də Avropalı olduğunu, ərəblərdən fərqləndiyini, lakin ruslarla bənzərliyini dilə gətirir [7, s.36-37].

Türklərlə bağlı geniş və əhatəli tədqiqatların müəllifi, “türk dostu” adlandırılan tarixçi Bernard Luis də türklərin Qərb sivilizasiyası ilə əlaqələrinin önəmini vurğulayır. O, “*Modern Türkiyənin doğuşu*” əsərinin giriş hissəsində türk sivilizasiyanın mənşəyini təşkil edən əsas meyilləri müəyyən etməyə çalışır. Luisin fikrincə, məhəlli Anadolu kimliyi, türklük və İslam anlayışı müasir Türkiyəni meydana gətirən əsas meyillərdir. O, bu üç meyillə yanaşı, XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşan dördüncü meylin – Qərb sivilizasiyanın təsirini də xüsusi olaraq qiymətləndirir [11, s.16].

Onun fikrincə, İslamdan əvvəlki türklər heç ibtidai xalqlar deyildilər və öz düşüncələri, dövlətləri və mədəni xüsusiyyətləri ilə müəyyən

səviyyədə mədəniyyətə malik idilər. Lakin bütün bu mədəniyyət nümunələri, bir neçəsi istisna olmaqla XIX əsrə qədər İslam mədəniyyəti içərisində əriyib itmişdi. O, İslamdan əvvəlki türk keçmişinin unudulduğunu, hətta Qaraxanlıların belə öz türk kimliklərini unudaraq İran əfsanələrinin təsiri ilə özlərini “Əfrasiyab xanədanı” adlandırdığını qeyd edir. Luis “türk” anlayışının yalnız İslamla birlikdə siyasi kimlik qazandığını və İslamla bütünləşdiyini, bu günədək “türk” adının müsəlman olmayanlar üçün *heç bir zaman* istifadə olunmadığını yazır [11, s.8].

Luisin qəbul etdiyi mənada “türk” kimliyi “*Türkiyə Cümhuriyyəti sərhədlərində yaşayan və türk dilində danışan əhali*” tərifinə daha çox uyğun olduğu nəzərə çarpır. O, türk dilini milli kimliyin formalaşmasında əsas amil kimi dəyərləndirir və Rum-Osmanlı düşüncə tərzilə türk düşüncə tərziləri arasındakı tarixi rəqabətin mövcudluğuna diqqət çəkir. Türkiyənin hər nə qədər XX əsrin siyasi ab-havası ilə bağlı olaraq Qərbə yaxınlaşdığını qeyd etsə də, bu yaxınlığın “türk” kimliyinin daxilində yer alan dərin, ümumi bir meyil və qabiliyyət olmadan davamlı olmayacağını da bildirir [10]. Xüsusilə Türkiyədəki demokratik dəyərlərin inşasına toxunan Luis, hər bir türkün daxilində buna imkan yaradan özünənamə, məsuliyyət və mədəni cəsarətin müəyyənedici faktorlar olduğunu, bunlar olmadan ən xoşniyyətli təşəbbüsün belə uğursuz olacağını əlavə edir [11, s.480].

XXI əsrdə isə İngiltərədə “türk” kimliyi ilə bağlı tədqiqat aparan David S.Katz “*İngilislərin gözü ilə Türkiyə, 1776-1923*” (2016) adlı əsərində İngiltərədə “türk” obrazının formalaşmasına təsir edən bir neçə tarixi şəxsiyyəti və onların fəaliyyətini sistemləşdirir. Müəllif ilk olaraq ingilis tarixçi Antoni Gibbonun, daha sonra isə ardıcılıqla şair Lord Bayron, siyasi xadim Benjamin Disraeli, ədəbiyyatçı Con Buchan, tarixçi Arnold Toynbinin və onların fəaliyyətlərinin, yazdıqları əsərlərin ingilis düşüncəsində “türk” obrazının formalaşmasındakı rolunu tədqiq edir. Katz bu şəxslərin hər birinin “*oxuma korluğunun*” qurbanı olduqlarını qeyd edir. Katzın əsəri mahiyyət etibarilə “*oriyentalizmin*”, Şərqlə haqqında sadəcə mətnlərə və mülahizələrə əsaslanan fikirlərlə reallıq arasındakı paradoksu ortaya çıxarır. Təhsilli ingilislər oxuduqlarının təsiri və yaratdığı gözlənti ilə Yunanıstanda öz mədəniyyətlərinin köklərini tapacaqlarını ümid edirdilər. Lakin Yunanıstanda Qərbdən daha çox Şərqlin hakim olduğunu gördüklərində sarsıldılar və “oriyentalist” baxışları yeni mədəniyyətlə ilk təmasda tamamilə dağıldı [8, s.236].

Katzın əsərini tam olaraq XXI əsrin geosiyasi reallıqlarından kənar və keçmişin səmimi tənqidi kimi qiymətləndirmək çətin olsa da, tarixi prosesdə ingilis düşüncəsindəki türk obrazına yanaşmanı göstərmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməliyik.

Nəticə

Türk düşüncə sisteminə anqlo-sakson yanaşmanın daha çox *siyasi realizmə* əsaslandığı və burada nəzərdən keçirilən “türk” kimliyini də məhz siyasi realizm çərçivəsində qiymətləndirildiyi aydın olur. Anglo-sakson yanaşma türkləri müəyyən zaman və məkan daxilində, xüsusilə siyasi güc amilinə uyğun tərzdə dəyərləndirir. O səbəbdən də türklərin qədim və onların nəzərində qeyri-müəyyən olan, hər hansı siyasi çəkiyə malik olmayan tarixlərinə marağ göstərilir, hətta bu qədim tarixi özünəməxsus formada yenidən formalaşdırmağa cəhdlər edilir.

Aparılan tədqiqatların əsas fokusu isə türklərin siyasi gücə və çəkiyə malik olduqları, hərbi səfərləri ilə Avropanı təhdid etdikləri və Konstantinopolun fəthi ilə öz varlıqlarını diktə etdikləri dövrdən başlayır. Bu səbəbdən də ingilis tədqiqatçıları tərəfindən Osmanlı imperiyası və daha sonra Türkiyə Cümhuriyyəti “türk” kimliyinin əsas siyasi strukturları olaraq qəbul edilir, türklük anlayışı da bu strukturların sərhədləri daxilində dəyərləndirilir.

Digər tərəfdən İngiltərənin siyasi dəst-xətti və türklərlə ilkin təmasları ilə ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin formalaşmasının paralel şəkildə inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Türklərlə ilkin təmasların yaranmasından etibarən formalaşan “türk” kimliyinin həmin dövrün siyasi konyukturasından böyük ölçüdə təsirləndiyi müşahidə olunur. Bu baxımdan da ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin daha çox subyektiv xarakter daşması, stereotiplərə əsaslanması və siyasi maraqlar çərçivəsində, əsasən mənfi xarakterdə formalaşması nəzərə çarpır.

Lakin tarixin müxtəlif dövrlərində “türk” kimliyinə müsbət yanaşmanın hakim olduğunu və daha obyektiv xarakterə malik tədqiqatların mövcudluğunu da gözdə tutmaq lazımdır. Hansı ki, bu müsbət yanaşma tarixin müxtəlif dövrlərində aydın şəkildə etiraf edilmiş və dəstəklənmişdir. Ümumilikdə isə ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinin cəmi şəklində təsvir edildiyi, ən əsası da bu iki yanaşmanın siyasi konyukturalardan asılı olaraq davamlı şəkildə yerdəyişməyə məruz qaldığı görünür.

Bütün bunların fonunda türk düşüncə sistemi də “türk” kimliyi daxilində onun sadəcə bir istiqaməti olaraq məhdud şəkildə nəzərdən keçirilir. Əsas diqqət “türk” kimliyinin siyasi və tarixi fəaliyyətinə yönəldiyi halda fəlsəfi düşüncə, ədəbiyyat, yaradıcılıq və intellektual həyat böyük ölçüdə diqqətdən kənar və əsasən mənfi formada qiymətləndirilir. Türk düşüncə sistemi özünəməxsus və müstəqil mədəniyyət forması kimi yox, ilk əvvəl İslam, daha sonra isə Avropa mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ənənəvi (İslam) mədəniyyət formasından modern (Avropa) mədəniyyətə keçid prosesində qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Burnaby F.* At sırtında Anadolu, İstanbul: İletişim, 2005, 425 s.
2. *Edmonds C.J.* Kürtler, türklər və araplar, (tr. S. Şengül). İstanbul: Avesta, 2003, 580 s.
3. *Eliot, C.* Avrupadakı Türkiyə, I cild, (tr. A. Siner, Ş. Türet). İstanbul: Tercüman, 1978, 253 s.
4. *Eravcı M.* Avropada türk imajı. Konya: Çizgi, 2010, 159 s.
5. *Graves P.* İngilizlər və türklər, (tr. Y. Tezkan), Ankara: XXI yüzyl, 1999, 203 s.
6. *Hotham D.* Türklər: 2 cildə, I c., (tr. M.A. Kayabal). İstanbul: Çağdaş, 2000, 125 s.
7. *Hotham, D.* Türklər: 2 cildə, II c., (tr. M.A. Kayabal). İstanbul: Çağdaş, 2000, 127 s.
8. *Katz D.S.* The Shaping of Turkey in the British imagination - 1776-1923, London: Pallgrave Maximillian, 2016, 309 p.
9. *Lewis B.* Freedom and Justice in the Modern Middle East // Foreign Affairs, May/İyun, 2005
10. *Lewis B.* Turkey: Westernization // Unity and Variety in Muslim Civilization, University of Chicago Press, 1995
11. *Lewis B.* Modern Türkiyənin doğuşu, (tr. M.Kıratlı). Ankara: TTKY, 1993, 559 s.
12. *Montagu M.* Türkiyə mektupları, (tr. A. Krutluoğlu). İstanbul: Tercüman, 1973, 206 s.
13. *Slade A.* Record on travel in Turkey, Greece, etc. and of a cruise in the Black Sea with the Capitan Pacha, London, 1854, 572 p.
14. *Toner J.* Homerosun türkləri, (tr. M.Bayatlı). İstanbul: T&K, 2015, 239 s.
15. *Toynbe A.J.* Türkiyə, Bir devletin yeniden doğuşu, (tr. N. Uğurlu), I cild, İstanbul: Çağdaş, 1999, 344 s.
16. *Urquhart D.* Spirit of the East, (I). London: Henry Colburn Publisher, 1838, 500 p.
17. *Urquhart D.* Spirit of the East, (II), London:Henry Colburn Publisher, 1839, 265 p.

Redaksiyaya daxil olub 03.08.2023